տայայտութիւն էր, այլ եւ դիցաբանական, կրօնական եւ բարոյական մտածողութեան:

Մեր կարծիքով Արտաւազդի առասպելի հիմնական գաղափարը ճիշտ ըմբռնել է միայն Գրիգոր Խալաթեանցը:

«Արտաւազդը, — ասել է նա, — լուսաւոր սկզբունքն է. նա հայկական Մեսիան է» (Халатьянц, I, 316):

Նա հայկական Մեսիան է եւ հայկական Միթրան, — կը լրացընենք մենք:

(Շարունակելի) ԹԱԴԷՈՍ ԱՒԴԱԼԲԷԳԵԱՆ

Երեւան:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐԲԱՍԵԱՆՑ ՕՐՈՎ

151ի հայկական դահեկանի մը վրայ՝ յիշուած Ահմէդ Զիեայի ցուցակին մէջ, թիւ 248. կը գտնուի س դիրը[42]: Եթէ այս դէպքիս Ահմէդ Զիեայի յառաջբերութիւնները ճիշդ են, այն ժամանակ س իբր համառօտութիւն سولطان (Սուլէյման) անուան, աւելի ոյժ կու տայ St. Martinի[43] մէկ հաստատական տեղեկութեանը թէ 760էն մինչեւ 769, այսինքն 148—152 Հայաստանի ոստիկան էր Սուլէյման մէկը[44]:

Ղեւոնդ զբեկկար կ'անուանէ Եազիդի անմիջական յաջորդը[45]: Սուլէյմանի մասին նա յիշատակութիւն կ'ընէ միայն խաղարներու արշաւանքի պատմութենէն յառաջ, բայց ոչ իբր ոստիկան: Դարձեալ այս յարձակումէն ետքը Ղեւոնդ կը յիշէ «անօրէն եւ արիւնահեղ Ծալէհ» եւ Մուսէ, որոնք երկունքն ալ ըստ երեւութին առաքուած էին Արծրունեաց նախարարին՝ Դաղիկի ապըստամբութիւնը զսպելու համար: Ղեւոնդի խօսքերուն համեմատ ամբողջ ժամանակ ոստիկան էր Եազիդ: Բեկկար բ. Մուսլիմին կը յաջորդէ Հասան բ. Կահտաբա: Յիրաւի հայկական[46] եւ առանական 154ի[47] եւ 155ի[48] դահեկաններու եւ 155 ին[49] Բերդա կոխուած դանդին վրայ կը կարդանք الحسن անունը: Հասան բ. Կահտաբայի ժամանակ նոր ապստամբութիւն մը ծագեցաւ, որ այնպէս ծաւալեցաւ որ Հասան չկրցաւ ապստամբութիւնը զսպել: Անոր օգնութեան առաքուեցաւ Ամիր բ. Իսմայիլ ալ Հարիսի[50], որ հայոց երկու անգամ յաղթեց, անգամ մը Արճէշ գիւղին քով հրոտից 4ին, երկրորդ անգամ Բազրեւանդ՝ Արճնի գիւղին քով հրոտից 14ին[51]: Հրոտից 4ը կը համապատասխանէ 25 Ապրիլի 775 տարւոյն[52] եւ հեռեւարար՝ 19 Ջումադ Բ. 158 տարւոյն: Այս թուականը կատարելապէս կը համապատասխանէ Ղեւոնդի տեղեկութեանը՝ թէ Մանսուր խալիֆան նոյն տարին վախճանած է: Մանսուրի մահուան թուականը — 6 զուլ հիջրա 158ին[53]: Հրոտից 14ի կռուէն ետքը Հասան բ. Կահտաբա պաշտօնանկ եղաւ եւ անոր տեղը դրուեցաւ Վադիհ, Մանսուրի ազատագիրը, Եակուբի պատմագրին նախահաւը[54]: Այս Վադիհը Հայաստանի եւ Ատրպատականի ոստիկան մնաց մինչեւ Մանսուրին մահը[55]:

---

[42] Նման س մը կը գտնուի ընդդիմակողմեան նշանի ներքեւ ասոր մերձաւոր ժամանակին 144ի եւ 145ի Բասրայի դահեկաններու վրայ (Тизенгаузен, № 720, 738), ինչ ինչ դահեկաններ կը յիշուին նաեւ Ահմէդ Զիեայի ցուցակին մէջ № 217—221:

[43] I, 342, 417. Petermann, Անդ 6:

[44] St. Martin իւր ազիւսակը կազմելու համար Զամշեանի եւ Սամուէլ Անեցւոյ գործերէն կ'օգտուի (St Martin I, 405): Ղեւոնդի քով (գլ. ԽԱ.) կը յիշուի ուրիշ Սուլէյման մը՝ Հարուն Ռաշիդի ժամանակակից, որուն մասին St. Martin բոլորովին կը լռէ: Հետաքրքրական է դիտելն որ 174ին Հայաստան կոխուած դահեկանի մը վրայ նոյն س դիրը կը գտնուի, հոս ընդդիմակողման կենդրոնական ընթերցուածին ստորեւ (Марков 27 № 378): 174 տարին բոլորովին կը համապատասխանէ Ղեւոնդի Սուլէյմանին հետ:

[45] Ղեւոնդ, գլ. Լ.Բ. էջ 136. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, 451. Տես նաեւ Beladsori I, 210. "Եւ կը պատմի... թէ Հասան բ. Կահտաբա առաքուեցաւ Յայիի ոստիկանութեան ժամանակ, իբն Ուսայդի եւ Բեկկար բ. Մուսլիմ ալ-Ուկայլի պաշտօնանկութենէն յետոյ հայերն ընդվզեցան: Անոնց պետն էր այն ժամանակ Մուշայիլ»:

[46] 154 տարիէն — Lavoix, Catalogue des monnaies musulmanes I, № 614; 155 տարիէն — Тизенг., № 845:

[47] Lavoix, անդ I, № 607:

[48] Тизенг., № 844:

[49] Тизенг., № 850:

[50] عامر بن اسماعيل الحارثى Jaqubi II, 447, Beladsori 210:

[51] Ղեւոնդ, գլ. ԼԴ, էջ 147 եւ 148:

[52] Ղազարեան, անդ 49 յենլով Ալիշանի վրայ, Այրարատ 525:

[53] Tabari III, 451:

[54] Պատմագրիս անունն է՝ Ահմէդ իբն Աբու Եակուբ իբն Ջաֆար իբն Վահբ իբն Վադիհ ալ Աբբասի. տես BGA VII, թ. VII:

[55] Jaqubi II, 447.

Վաղիհի ոստիկանութեան մասին միայն Եակուբիի պատմութենէն գիտենք: Դրամագիտական յիշատակարաններու վրայ ասոր անուան չգտնուիլը կը ցուցնէ թէ այս կառավարութիւնն երկարատեւ չէ եղած: Մեզի հասած են Բերդա (Պարտաւ) դրոշմուած 138էն դանդեր Վաղիհի նախորդին՝ Հասանի անուամբ[56], եւ արդէն Դերիլի (Դուինի)[57] եւ Բերդայի[58] 159ի դանդերը Վաղիհի յաջորդին, Եազիդ բ· Ուսէյդի անուամբ են: Այս վերջին անունը կը գտնուի նաեւ Բերդայի 163ի դանդին վրայ[59]: Մինչեւ սոյն տարին հաւանականաբար Եազիդ բ· Ուսէյդի կառավարութիւնը չարունակուեցաւ: Եազիդի այս կառավարութեան մասին պատմագիրներէն միայն Ղեւոնդն է որ յիշատակութիւն կ'ընէ[60]: Արաբացի հեղինակներն անոր մասին բոլորովին կը լռեն: Տարարի[61] կը խօսի միայն անոր 162 ին բիւզանդացւոց դէմ Կալիկալայի (Կարին) շրջանակին մէջ կատարած յաջող արշաւանքի մասին[62]: Հայաստանի արաբացի ոստիկաններու ազիւսակներուն մէջ, զոր կազմած են St. Martin եւ Ղազարեան, Եազիդ անունը կը ներկայանայ միայն մէկ անգամ Մանսուր խալիֆայի ժամանակ: Սակայն, ինչպէս որ արդէն Ֆրէնի ալ ծանօթ է, Եազիդ, Մահդի խալիֆայի ժամանակ երկրորդ անգամ Հայաստան առաքուեցաւ[63]: Մահդի 163ին ամբողջ Մազրիբի (= Արեւմուտք), Հայաստանի եւ Ատրպատականի ոստիկան կարգեց իւր որդին Հարուն[64]: Բայց թէ Հարուն անձամբ Հայաստան գտնուած ըլլայ կամ թէ ո՛րչափ ժամանակ ոստիկան համարուած ըլլայ յայտնի չէ: Դրամներն ալ ոեւէ ցուցում չեն տար: 163 եւ 164 տարիներու դրամները ծանօթ չեն: 165ի եւ 166ի հայկական եւ առանական դահեկանները կը նշանակեն միայն Մահդի խալիֆան[65]: Տաբարի[66] կ'ըսէ թէ Հարուն 165ին Բիւզանդիոնի դէմ կատարուած արշաւանքին գլուխն էր, բայց թէ նա այն ժամանակ տակաւին ոստիկան էր՝ յայտնի չէ: 167ի հայկական եւ առանական դահեկաններու վրայ կը գտնուի արդէն خريم (Իբն Խուրէյմ?) անունը: Ըստ Ղեւոնդի հայ իշխանի՝ Տաճատի դաւաճանութիւնը բիւզանդացւոց հանդէպ տեղի ունեցած է Մահդիի կառավարութեան ճիշդ եօթներորդ տարին, որ է 165ին, այն արշաւանքի ժամանակ, որուն գլուխն անցած էր Հարուն[67]: Հարուն 163ի[68] եւ 165ի[69] արշաւանքներուն մասնակցած է: Արաբացիներու 164ին բիւզանդացւոց դէմ կատարած արշաւանքն Աբդալքերիր բ· Աբդալհամիդի առաջնորդութեան ներքեւ անյաջող կերպով վերջացաւ շնորհիւ Միքայէլ պատրիկի եւ «Տազադ» հայու մը քաջասրտութեան[70]: Ըստ Տաբարիի[71] 165ին արաբացիներու կողմն անցաւ մեծ զօրաբաժին մը առաջնորդութեամբ تقيطا անուն մէկու մը, զոր Վայլ[72] կը նոյնացնէ հայ Տաճատին հետ (تقيطا = تقيطا[73]), որ կը յիշուի նաեւ Թէոփանէսի բիւզանդական ժամանակագրութեան մէջ[74]: Եւ որովհետեւ թէ՛ Հարունի առաջնորդութիւնը, թէ՛ դաւաճանութեան իրողութիւնն ու թուականը կը նոյնանան, ինծի ալ կը թուի թէ այս դէպքիս Տաբարի եւ Ղեւոնդ մի եւ նոյն անցքն աչքի առջեւ ունին եւ թէ Վայլի ենթադրութիւնը շատ յանդուգն չէ:

Դարձեալ Ղեւոնդ կ'ըսէ՝ թէ Տաճատ մեծ պատիւներով Հայաստան առաքուեցաւ, ուր այն ժամանակ կառավարիչ էր Օսման մէկը:

Մահդիի վերջին տարիներու հայկական

---

[56] Тизенгаузен, № 2766, Nützel I, № 2133, Марков 19, № 164, 165:

[57] Zambaur, Contributions à la numismatique orientale I, № 48 (Num. Zeitschr. 36, թ· 66):

[58] Тизенгаузен, № 887, Шерцль, № 5926, Lavoix I, Nr. 1557, Nützel I, Nr. 2134, Марков 20, № 169, 170, Հաւաքածոյ Вельяминов-Зернов:

[59] Դաեւ. Тизенгаузен, № 726, դանդս ըստ Տիզէնհաուզէնի, կը վերաբերի ոչ թէ 143ին, ինչպէս կարծած է Ֆրէն (հարցական նշանով. Nova Suppl. 8, Nr. 21a), այլ 163ին· տես Тизенгаузен, № 2769 եւ 301, № 726:

[60] ԳԼ· ԼԸ, էջ 157:

[61] III, 493:

[62] Տես Ibn Khallikan, թրգմ· de Slane I, 530, ծնթ· 2: Եազիդի ուրիշ արշաւանքները բիւզանդացւոց դէմ տեղի ունեցած են 149ին (Jaqubi II, 470), 155ին (Tabari III, 374, Jaqubi II, 470) եւ 157ին (Tab. III, 380):

[63] Տես Тизенгаузен, № 726:

[64] Tabari III, 500:

[65] Հայաստան 165էն — Lane Poole, Br. Mus. I, Nr. 90; 166ին — Lavoix I, Nr. 693, Nützel I, Nr. 787:

[66] III, 503:

[67] Ղեւոնդ, գլ· ԼԹ:

[68] Tabari III, 495:

[69] Tab. III, 503:

[70] Tab. III, 501:

[71] Tab. III, 503:

[72] Weil, Geschichte der Chalifen II, 100:

[73] Տես Tabari III, 501, ծնթ· գ· Guyard այս թագաւորութիւնը ճիշդ չի համարիր:

[74] Tazates, Guyard (Tab· III, 501) եւ Weil (II, 100) ըստ Բոնն քաղաքի հրատարակութեան կոչուած կ'ընեն:

ՄԻՀՐԴԱՏ ԹԻՐԵԱՓԵ

դրամներու վրայ կը հանդիպինք երկու անուան՝ نصير (Նուսէյր) եւ بن خريم (Իբն Խուրէյմ?)։ Նուսէյր անուանս կը հանդիպինք 167ի հայկական դահեկաններու վրայ[75], իսկ Ատրպատականի՝ 166—167 տարիներու դահեկաններու վրայ[76]։ Այս դահեկաններու վրայ գտնուող نصير անունը պէտք չէ 152ի[77] եւ 153ի[78] հայկական դահեկաններու եւ 152ի[79] եւ 153ի[80] առանական դահեկաններու եւ 153ի[81] դանդերու շրջանակին վրայ գտնուած بكار անուան հետ շփոթել։ Ասոր վրայ առաջին անգամ ուշադրութիւն դարձնողն եղաւ Ֆրէն[82]։ Սակայն Տոռնբէրգ[83], Ստիկկէլ[84], Սավէլեվ[85] եւ Տիզենհաուզէն[86] չարունակեցին երկու դէպքին մէջ ալ կարդալ بكار (Բեկկար)։ Լավուա[87], Լէյն Փուլ[88] եւ Նիւցէլ[89] نصير ընթերցուածն աւելի յեռնադոյն խմբին համար ընդունած են։ Մարկով Էրէմիտաժի դահեկանին վրայ[90] եւ Ղալիբ Էդհէմ 168ի դահեկանին վրայ, զոր նա սխալմամբ Սպահանի կը վերագրէ[91], կարդացած են نصر։ Դատելով միայն այն օրինակներէն, որոնք իմ ձեռքս անցած են نصير ընթերցուածին վրայ ամենեւին տարակոյս չի կրնար ըլլալ։ Բոլորովին պարզ կերպով կը կարդացուի نصير զ Տոռնբէրգի ներկայացուցած ձեւին վրայէն ալ[92]։ Երկրորդ գիրը ه, բայց ոչ ى, երրորդը՝ ي, բայց ոչ ا։ Այս միւնոյն անունը կը գտնուի այս ժամանակի ուրիշ քանի մը քաղաքներու դրամներու վրայ ալ։ 167ին եւ 168ին Բասրա դրոշմուած դահեկաններու վրայ[93] այն կը գտնուի կենդրոնական ընթերցուածին վարի կողմը, այնուհետեւ Բաղդադի 166ի[94], Բասրայի 167ի[95] եւ Մուսուլի 168ի[96] դանդերուն վրայ անիկա կը գտնուի շրջանակին ընթերցուածին մէջ, ուր կը գտնուի թուականը։ Հոս այս անուան առջեւ կայ խօսք մը՝ على يدى։ Այս ամէնէն կարելի է հետեւցնել՝ թէ Նուսէյր ոեւէ նահանգի մը պետ չէր, այլ նա աւելի ընդհանուր՝ վէզիրի եւ կամ թէ խալիֆայութեան պատկանող բոլոր եւ կամ քանի մը դրամահատութեան տուներու վարչի պաշտօնը կը դրաւէր։ Ամբողջ դրամահատութեան վարչի մ'անուանը — Ջաֆար Բ. Եահյի ալ Բարմեկա — իրապէս կը հանդիպինք գրեթէ արքունի բոլոր դրամներու վրայ։ Մակրիզի[97] կ'ըսէ թէ մինչեւ Ռաշիդ խալիֆաներն անձամբ դրամներու գործը կը վարէին, եւ թէ Ռաշիդ առաջինն եղաւ, որ այս գործն առանձին առաջնորդի մը՝ Ջաֆարին յանձնեց։ Այս տեղեկութիւնը դժուարաւ թէ ճիշդ ըլլայ։ Արդէն Մահդիի ժամանակ կը սկսին զանազան քաղաքներու մէջ պէս պէս դրամներ դրոշմուիլ եւ այս պատճառաւ հազիւ ճիշդ ըլլայ ենթադրելը՝ թէ պատկերներու այս զանազանութիւնն ինքնին խալիֆայի նախաձեռնութեամբ տեղի ունեցած ըլլայ։ Եթէ այս ժամանակ արքունի դրամահատութեան վրայ տակաւին պաշտօնական կերպով մէկը վարիչ կարգուած ալ չըլլայ, սակայն եւ այնպէս կարելի է ենթադրել թէ կար նման անձնաւորութիւն մը, որ յիրականին դրամահատութեան գործը կը վարէր, եւ շատ հնարաւոր է՝ թէ Նուսէյր ալ նման անձնաւորութիւն մըն էր։ Ասոր ապացոյցն այն է որ Նուսէյր վէզիրի կամ գլխաւորի նման դրամահատութեան գործին վրայ ընդհանուր պաշտօնը կը վարէր. եւ այս իրողութիւնը կը տեսնուի անկէ որ անոր անուան կը հանդիպինք արքունի այս կամ այն՝ նոյն իսկ հեռաւոր երկիրներու դրամներու վրայ. իսկ մի եւ նոյն ժամանակ արարացի պատմիչներն այս անուամբ ոեւէ նահանգապետ չեն

---

[75] Nützel I, Nr. 788, Марков 23, № 269։

[76] Тизенгаузен, № 993, 1028, 1913ի կիւլի գանձը։ Тизенгаузен., № 1063։

[77] Тизенгаузен, № 809։

[78] Тизенгаузен., № 818, Ghalib Edhem, Nr. 311, կիւլի գանձը։

[79] Nützel I, Nr. 636։

[80] Тизенгаузен № 819, Марков 18, № 122, Шерцль, № 5907։

[81] Марков, 18 № 123. Առանական այս գանդին երկրորդ օրինակ մը գտած է 1913ին Էրէմիտաժը։

[82] Frähn (166ի եւ 169ի դահեկաններուն վրայ نصير կարդաց. իսկ 167ի դահեկանին վրայ بكار տե՛ս Тизенгаузен, № 993։

[83] Numi cufici 30, Nr. 108, tab. II։

[84] Handbuch I, 67։

[85] Нумизматические заметки ИАО III, 390։

[86] Nr. 993.

[87] I, Nr. 691.

[88] British Museum IX, 45.

[89] I, Nr. 780, 788.

[90] 23, Nr. 269.

[91] Nr. 423.

[92] Տոռնբէրգ այս անունն այս ձեւով بكر կը ներկայացնէ, բայց կը կարդայ Բեկկար։

[93] Тизенгаузен, № 2772, 1047.

[94] Тизенгаузен, № 1006.

[95] Nützel I, Nr. 2136.

[96] Тизенгаузен, № 1054.

[97] Hist. monetae arab. ed. Tychsen 25. Թրգմ. de Sacy (Traité des monnaies musulm.) 31։

յիշատակեր։ Տաբարի[98] կը յիշէ միայն մէկ Նուսէյր, այսինքն Նուսէյր ալ Վասիֆ[99] ստրուկն, որ Մահդի խալիֆայի արքունիքը կը գտնուէր եւ անոր վստահութիւնը կը վայելէր։ Այս Նուսէյրը ծանօթ է անով որ նա 202ին իբր մին առաջիններէն Մահդիի որդւոյն՝ Իբրահիմին երդում ըրաւ[100]։ Այս վերջին տեղը Տաբարի զանի կը յիշէ դրամահատութեան գործի նշանաւոր վարչի մը՝ Սինդի բ. Շահիկի հետ մի եւ նոյն գծի վրայ[101]։ Շատ հնարաւոր է թէ ճիշդ այս Նուսէյրը ըլլայ այս ժամանակի դրամներու վրայ յիշուած անձնաւորութիւնը։ Այս Նուսէյր ալ Վասիֆ Մուլու ալ Մահդին[102] կը յիշէ նաեւ Եակուբի[103]։

Ուրիշ անուան մը خريم بن[104] կը հանդիպինք 167[105] եւ 168[106] տարիներու հայկական եւ 168ի[107] առանական դահեկաններու վրայ։ Մի եւ նոյն անուան կը հանդիպինք քիչ մը ետքը՝ 172—175 տարիներու Սաղաստանի (Սեջեստանի) դահեկաններու վրայ[108]։ Տիզէնհաուզէն[109] այս Իբն Խուրէյմը կը նոյնացնէ Մանսուրի նշանաւոր սպարապետին՝ Խազիմ Բ. Խուզէյմի հետ, որ 134ին Օմանայի մէջ հարիջիներու ապստամբութիւնը զսպեց, 138ին Միջագետքի մէջ ապստամբած Մուլաբբադին յաղթեց, 141ին Խորասանի մէջ Աբդալջաբարի ապստամբութիւնը խաղաղցուց, եւ 150ին Պարսկաստանի մէջ Ուստադսիսի[110] ապստամբութիւնը նուաճեց։ Միանգամայն նա կ'ենթադրէ թէ այս Խազիմ Բ. Խուզէյմը եւ Ղեւոնդի քով յիշուած Խազիմ ոստիկանը մի եւ նոյն անձնաւորութիւն է։ Սակայն վերջինս ըստ Ղեւոնդի[111] Հայաստանի ոստիկան անուանուեցաւ միայն Խազի խալիֆայի ժամանակ Ռոխի տեղ։ Ռոխի նախորդ անուանուած է Օթման անունով։

Անուններու այս շարքին բոլորովին կը համապատասխանէ Բեղադուրի[112] Հայաստանի ոստիկաններու ցանկը, որուն համաձայն Հասան Բ. Կահտաբայէն ետքը կը յաջորդէ Օսման բ. Ումարա բ. Խուրէյմ, ապա Ռաուհ բ. Հատիմ ալ Մուհալլէբի եւ վերջապէս՝ Խազեա բ. Խազիմ։ Իբն Խուրէյմ անուան կը հանդիպինք 167 եւ 168 տարիներու հայկական եւ առանական դրամներու վրայ[113]։ Յայտնի է թէ դրամներու վրայ գտնուած خريم بن հասկնալու է Օսման բ. Ումարա Բ. Խուրէյմ, Ռաուհի նախորդը։ خريم بن անուան տրուած այս մեկնութիւնը աւելի հաստատելու իբր ապացոյց կը ծառայէ այն պարագան որ սոյն خريم بن անուանը կը հանդիպինք 172—175 տարիներու Սաղաստանի դահեկաններու վրայ։ Իբն ալ Ասիր կ'ըսէ թէ 175ին Սաղաստանի կառավարիչը Օսման բ. Ումարա։ Տաբարի այս Օսման բ. Ումարա բ. Խուրէյմը կը յիշէ միայն մի անգամ 145 տարեւոյն տակ[115], որ տարին Օսման Մանսուրի արքունիքը կը գտնուէր։ Թէ ենթադրենք թէ 145ին Օսման 25 տարի

[98] 159ի տակ III, 461—463, 169 տարեւոյն տակ III, 536, 545։

[99] نصير الوصيف الخادم.

[100] Tabari, III, 1016.

[101] Makrisi, Hist. Mon. 25.

[102] بصير الوصيف مولى المهدى.

[103] BGA VII, 252.

[104] Անուանս ընթերցուածը խնդրական է։ Բեղադուրի 210 կու տայ خزيم ձեւը, Տաբարի III, 281 خريم, Իբն ալ Ասիր VI, 86 خزيم, անգամ մը՝ VI, 91 Աբու Լ Խէյզամի որդին կ'անուանէ خريم بن։ Ակէ զատ Տաբարիի քով՝ Index 168, այս անուամբ երկու անձնաւորութիւն կը յիշուին خريم بن ابى يحيى الراوى եւ خريم بن عمرو المرى։ Նկատելով خريم տիրող ձեւն, ես ալ այս ընթերցուածն ընտրեցի։ Դրամագէտները մինչեւ հիմայ այս անունը միշտ خ ով կարդացած են. Frähn, Recensio 11*, Nr. 136՝ خريم بن filius Hasimi?, Dorn, Additamenta ad Nova Supplementa (Frähn, Opusc. post. I) 225, Nr. 104a; 226, Nr. 140b՝ خزيم بن; Савельев, ИАО, III, 390՝ خزيم بن; Tornberg, Numi Cufici 40, Nr. 146՝ خزيم بن։ Ibn Khazim; Symbolae III, Nr. 21։ Ibn Khuzeim; Stickel, Handbuch 77, 92 حزيم بن oder خريم بن oder حزيم بن։ բայց տառադարձութեան ժամանակ Chasim եւ Hasim։ Դարձեալ خزيم بن՝ Тизенгаузен, Nr. 10.7, 1050, 2774, 1309, 1348, 1152, 1173, 1174, 1184, 1198 եւ Numism. Zeitschr. III, 169, Nr. 25, Марков 23, Nr. 270; 26, Nr. 360; 27, Nr. 373—376, Dorn, Inventaire 17, Nr. 195, Lane Poole, Catalogue of the collection of arabic coins preserved in the Khedivial Library 42, Nr. 353, Ղազարեան 40; خزيم بن։ Lane Poole, Brit. Mus. I, Nr. 91, 92, Lavoix I, Nr. 694, Nützel I, Nr. 789—790; Шерцль, Nr. 1595 կը թարգմանէ՝ որդի Խազիմայ։

[105] Тизенгаузен, № 1027, Lavoix I, Nr. 694, Br. Mus. I, Nr. 91, Марков 23, Nr. 270.

[106] Тизенгаузен, Nr. 1050, Nützel I, Nr. 789, 790, Lane Poole, Br. Mus. I, Nr. 92, Khedivial Library 42, Nr. 353.

[107] Тизенгаузен, Nr. 2774.

[108] Тизенгаузен, Nr. 1152, 1173, 1184, 1198.

[109] Nr. 1027.

[110] Tabari III, 78, 123—124, 134, 154, Weil II, 34, 36, 66.

[111] ԳԼ. Խ, էջ 162։

[112] Բեղադուրի 210.

[113] Тизенгаузен Nr. 1065.

[114] VI, 84.

[115] III, 281.

կան էր, կը հետեւի թէ 165—175 ժամանակամիջոցին, երբ նա Հայաստանի, իսկ յետոյ Սաղաստանի ոստիկան անուանուեցաւ 45—55 տարեկան ըլլալու էր, որ ինքնին յարմար տարիք է յարաբերաբար այսպիսի բարձր պաշտօնի մը համար։

Օսման բ. Ումարա բ. Խուրէյմի մահուան թուականն ալ կարելի է բաւական ճիշդ կերպով որոշել։ Իրողութիւն է թէ 176ին Դամասկոս քաղաքական պատերազմ կը ծագի Կէյսիտներու եւ Կէլբիտներու մէջ։ Այս քաղաքական պատերազմի շարժապատճառն է ըստ Իբն ալ Ասիրի հետեւեալ պարագան. Սաղաստանի մէջ Ռաշիդի տեղապահը կը սպաննէ Ասորիքի Կէյսիտներու գլխաւորին եղբայրն, որուն անունն Իբն ալ Ասիր չի տար, Աբուլ Հէյցամ Ամիր բ. Ումարա բ. Խուրէյմ[116]։ Համզա Սպահանցւոյն[117] պատմութենէն գիտենք՝ թէ 175ին Խորասանի ոստիկան էր Հիտրիֆ բ. Աթա, իսկ անոր տեղապահն էր Դաւուդ բ. Եազիդ։ Իբն ալ Ասիր[118] կը պատմէ թէ 175ին Խորասան տեղի ունեցաւ Խարիջիտ Հուսէինի (حُصَين) ապստամբութիւնը, որ կ'ուզէր Բուշէնջի, Բաղդէսի եւ Հերաթի տիրել։ Այս ապստամբութիւնը նուաճելու համար նախ եւ առաջ առաքուեցաւ Սաղաստանի ոստիկանն Օսման Բ. Ումարա, իսկ երբ սա պարտուեցաւ Դաւուդ բ. Եազիդ։

Ըսել է թէ Սաղաստան Դաւուդի նախորդն էր Օսման բ. Ումարա բ. Խուրէյմ։ Դաւուդի մասին գիտենք թէ նա Մուհալլէբիտ, այսինքի՝ Կէլբիտ էր, ըստ հետեւորդի բնածին Թշնամի Կէյսիտ Իբն Խուրէյմի։ Իսկ ասկէ կը տեսնուի թէ Ասորիքի քաղաքական պատերազմը գլխաւորաբար յառաջ եկած է մեր Օսման բ. Ումարա բ. Խուրէյմի՝ Ամիր բ. Ումարա բ. Խուրէյմի եղբօր սպաննուելովը, որ հետեւաբար տեղի ունեցած ըլլալու է 175ին կամ 176ին։

Մահդի խալիֆան մեռաւ 22 Մուհարրէմի 169ին[119]։ Այս թուականն ամէնէն լաւ կը միաբանի Ղեւոնդի տեղեկութեան հետ թէ Մահդի մեռաւ Ռաւուհի Հայաստան հասնելէն անմիջապէս ետքը[120]։ Այն հանգամանքը թէ Օսման բ. Ումարա դրամներու վրայ ըստ պապին ابن خزيم, բայց ոչ թէ ըստ հօր ابن عمارة կ'անուանուի, ի հարկէ տրուած մեկնութեանս ամենեւին արգելք չի հանդիսանար, որովհետեւ հօրն անուան տեղ պապին անունն ալ յիշատակելն, ինչպէս յայտնի է, մահմետականներուն քով շատ յաճախ կը պատահի[121]։

St. Martinի եւ Petermannի հայ աղբիւրները մի քիչ ուրիշ տեղեկութիւններ կու տան[122]. Բեկիր (sic) կառավարեց ոչ թէ 1 տարի, այլ 10 տարի, 769էն մինչեւ 778 (152—162), որմէ ետքը չափազանց անգութ Հասանը, որ 780ին Մուշեղ Մամիկոնեանէն վռնտուեցաւ։ Ասկէ ետքը հայ իշխաններն պաշտպանեցին իրենց անկախութիւնը 5 կամ 6 տարի մինչեւ 786 (169—170), երբ ոստիկան անուանուեցաւ Եազիդ բ. Մազեադ, որ նորէն ամբողջ երկիրը նուաճեց։ Վերոյիշեալ դրամագիտական տուեալները ցոյց կու տան թէ հայ աղբիւրներու այս տեղեկութիւնները ժամանակագրական տեսակէտէ բոլորովին սխալ են։ Նմանապէս անտարակուսելի է թէ Հասանի դէմ եղած ապստամբութիւնը տեղի ունեցաւ ամէնէն ուշ 158 (775)ին եւ ըստ հետեւորդի, եթէ անիշխանութեան վիճակը շարունակուած ալ ըլլայ մինչեւ Եազիդ բ. Մազեադի անուանումն, այն պարագային տեւած կ'ըլլայ ոչ թէ 5—6 տարի, այլ գրեթէ 12 տարի։

Վերը մատնիր ըրի թէ Ղազարեան Աբդալլահ բ. Մուհամմէդ, որուն մասին շատ անգամ յիշատակութիւն կ'ընէ Տաբարի Հայաստանի եւ Զեղիրէյի 130կան թուականներուն տեղի ունեցած անցուդարձերու մասին խօսած ժամանակ, համարած է խալիֆայէն տարբեր ուրոյն անձնաւորութիւն մը, մինչդեռ այս անուան ներքեւ յիշեալ պարագաներուն մէջ հասկնալու է ինքնին Մանսուր խալիֆան։ Այս մի եւ նոյն անուան կը հանդիպինք սակայն Դերբիլ (Դուին) գրոշմուած եւ Էրէմիտաժի մէջ գտնուող դանդի մը վրայ[123]։ Հոս ընդդիմակողման եղրին վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնը կը գտնուի. الامير عبد الله | ابن محمد عدل | ما امر به[124]

[116] ابو الهيذام عامر بن عمارة بن خزيم Ibn e Athir VI, 86.

[117] Հրա. Gottwald 223.

[118] VI, 84.

[119] Tabari III, 526.

[120] Marquart, Osteur. Streifzüge 451.

[121] احمد بن حنبل ، ابن واضع ، ابن خرداذبه (Jacut VI, Register der Personennamen, IV).

[122] St. Martin I, 342, 417. Petermann 6—7.

[123] Тизенгаузен, Nr. 837, Марков 18, Nr. 132.

[124] Հրամանաւ Աբդալլահ բ. Մուհամմէդ Ագիլ ամիրայէն. Թրգմ.։

Եթէ հոս Մանսուր նկատի առնուած ըլլայ, որ այս ժամանակն արդէն խալիֆա էր, այն պարագային անպատճառ անուանուած պիտի ըլլայ امير المومنين[125]: Եւ որովհետեւ այս տիտղոսը դանդին վրայ չկայ, պէտք ենք ենթադրել թէ այս Աբդալլահ բ. Մուհամմէդ, որուն մասին միւս պատմագիրները կը լռեն, իրապէս Մանսուր խալիֆային հետ նոյն չէ: Այս Աբդալլահ բ. Մուհամմէդ էր հաւանականաբար Դեբիլի՝ Հայաստանի գլխաւոր քաղաքի կառավարիչ Հասան բ. Կահտաբայի նահանգապետութեան ժամանակ:

Այս կերպով առաջին երեք աբբասեանց համար կը ստանանք Հայաստանի ոստիկաններու ցուցակը.

132ին Մուհամմէդ Բ. Սուլ (Ղազարեան Թիւ 22): Աբու Ջաֆար ալ Մանսուր (Ղազ., Թիւ 19,20):
133ին Սալիհ բ. Սուրէյն ալ Կինդի (Ղազ., Թ. 21):
134—135ին Եազիդ բ. Ուսէյդ աս Սուլէմի:
136ին Հասան բ. Կահտաբա:
?—148ին Եազիդ Բ. Ուսէյդ աս Սուլէմի (Ղազ., Թ. 23):
149—152ին Սուլէյման(?) կամ թէ նոյն ինքն Եազիդ բ. Ուսէյդ:
152—153ին Բեկկար Բ. Մուսլիմ ալ Ուկէյլի (Ղազ. Թ. 24):
154—158ին Հասան բ. Կահտաբա (Ղազ. Թ. 25):
158ին Վաղիհ ալ Աբբասի (Ղազ., Թ. 26 واضح):
159—163ին Եազիդ բ. Ուսէյդ աս Սուլէմի:
163ին Հարուն առ Ռաշիդ (Ղազ., Թ. 29):
165(?)—168ին Օսման բ. Ումարա բ. խուրէյմ (Ղազ., Թ. 27):
169ին Ռաուհ բ. Հաթիմ ալ Մուհալլէբի (Ղազ. Թ. 28):

Ռաշիդի ժամանակ իբր առաջին ոստիկան Հայաստանի[126] Եակուբի կը յիշէ Խուզէյմ բ. Խազիմ աս Տէմիմի[127]: Ասոր մասին Բեղազուրի ալ յիշատակութիւն կ'ընէ: Ղեւոնդ կ'անուանէ Խազմ[129] եւ կ'ըսէ թէ զանի այս պաշտօնին բարձրացուցած է Խազի խալիֆան: Ղեւոնդի այս վերջին տեղեկութիւնը կը հաստատուի դրամագիտական տուեալներով: خزيمة بن خازم անունը մինչեւ հիմայ հանդիպած է միայն 169ի եւ 170ի Հարունի դրամներու վրայ, որոնց վրայ Ռաշիդ կը յիշուի իբր որդի հաւատացեալներու ամիրային[130]: Ըստ Եակուբիի Հայաստան մնաց մէկ տարի եւ երկու ամիս:

Ռ. ՓԱՍՄԸՐ

(Շարունակելի:) Թրգմ. Հ. Վ. ԻՆՃԻՃԵԱՆ

ՍԵՒԱՆԱՑ ՎԱՆՔԸ

(Շարունակութիւն:)

Ե.

Անապատը հոգեկան ուժեղ ոգորումներու վայրն է եւ պէտք է չեշտել այն, որ վիլիսուփայական ներքին ուժեղ ապրումներ, հոգեկան որոնումներ ունեցող անհատները եւս անապատ են քաշուել եւ հանճարեղ ստեղծագործութիւններ արտադրել:

Հասարակական հոսանքներ են եղել եւ կան այժմ էլ, որ կեանքի մէջ իմաստ որոնողներին, իմաստ եւ նպատակ դնել ցանկացողներին հարկադրում են միայնութեան, առանձնութեան մէջ լինել, դրսի շրջապատի կեանքը նրանց այնքան տպաւորութիւններ ու որոճալու նիւթեր է տալիս, որ ժխորի մէջ այդ ամէնը տարրալուծել, դասաւորել եւ արժէքաւորել չեն կարողանում, ակամայից մղուում են միայնութեան: Եւ ո՞ր տեղ աւելի յարմար է հոգու ներքին ցնցումները ապրել, եթէ ոչ միայնութեանը մէջ:

Հարկաւ նման պահանջներով անապատականների թիւը շատ քիչ է եղել, գոյութիւն ունեցող թուի շատ քիչ տոկոսն է կազմել, սակայն դրանով անապատի արժէքը չի նուազանում, որովհետեւ քանակով չէ որ պիտի գնահատուի, այլ որակով:

Գրիգոր Նարեկացին, այդ աստուածախօս միստիկը ու որոնումների դժուարին ուղիով տարիներ շարունակ առաջ գնացող

---

125 Տե՛ս օրինակի համար Тизенгаузен, Nr. 655, 710:
126 Ղազարեան, Nr. 30:
127 II, 515.
128 Բեղազուրի 210:
129 Գէ. Խ, էջ 162. տե՛ս Ղազարեան 40 ծնթ., Marquart, անդ 453:

130 Тизенгаузен, Nr. 1089, 1088, Brit. Mus. Nr. 133, Dorn, Inventaire 16, Nr. 171.